

İBADET MEKÂNINDAN TOPLUMSAL YAŞAMIN MERKEZİNE MESCİTLER VE CAMİLER

Prof. Dr. Talip AYAR

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İlk inşa sürecinden itibaren mescitler ve camiler, İslam beldelerinde sadece bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda dinî, sosyal ve kültürel faaliyetlerin de merkezi olmuştur. Tarih boyunca

hemen her din ve inanç sistemi, kendi inanç ilkelerini, kültürel yapılarını, coğrafi ve mimari dinamiklerini esas alarak mabetler yapmış ve bu mekânları öncelikli olarak ibadet için kullanmışlardır. İslam toplum-

larında ise sözü edilen mabetler, mescitler ve camiler şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu yapılar İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslüman coğrafyalarda varlığını sürdürmüştür ve sürdürmeye de devam edecektir.

Anlam dünyası ve mekân inşası

İslam medeniyetinin en köklü yapısını kuşkusuz mescitler/camiler oluşturmaktadır. Mabetlerin ibadetten eğitime, yardımlaşmadan dayanışmaya uzanan faaliyet çeşitliliği, anlam dünyasıyla yakından ilişkilidir. Bu bağlamda mescit kelimesi Arapçada, “eğilmek, alını yere koymak, tevazu göstermek” anlamlarına gelen “s-c-d” kökünden türemiş ve “secde edilen yer” manasında bir mekân ismi olarak kullanılmıştır. Kısacası mescit, İslam tarihinde öncelikle ibadet yeri olarak inşa edilmiştir. Cami kelimesi ise Arapçada, “toplamak, derlemek, birleştirmek” anlamlarındaki “c-m-a” fiilinden türemiş ve “toplayan, bir

araya getiren” manasında Müslümanların topluca ibadetlerini ifa ettikleri mekânın adı olmuştur. (Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, “Cami”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7/46.)

Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde, caminin anlam dünyasını da kapsayacak şekilde “mescit” kelimesi kullanılmıştır. Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimse-lerin imar edeceği (Tevbe, 9/18.), yeryüzünde Allah’a en sevimli yerlerin mescitler olduğu (Müslim, Mesacid, 288.) ifade edilmiştir.

Her ne kadar İslam’ın ilk yıllarında cuma namazı kılınan büyük mescitlere cami denilmiş, cuma namazı kılınmayan

küçük mabetlere mescit ismi verilmiş ise de bu kelimelerin zihinlerde çağrıştırdığı anlam Müslümanların ibadethaneleridir. Mescitlerde ve camilerde inananlar, ibadetleriyle Allah’ın huzuruna durduklarını bilirler. Secde mekânında alınlarını yere koyarak Allah ile kul arasındaki menzili en aza indirmeye gayret ederler. İçinde bulundukları camilerin aynı zamanda Allah’ın en güzel isimlerinden birisi olan el-Cami’i çağrıştırdığı bilinciyle madde ve mana dünyalarını imar etmeye çalışırlar.

Mekke döneminde Müslümanlar, kendileri için bir mescit inşa edemediler. Mekkeli müşriklerin yoğun tepkisi, işkence ve eziyetleri buna engel oldu. Bütün bu olumsuzluklara rağmen

Hız. Peygamber ve ona tabi olanlar, Mekke dışındaki vadilerde, kimsenin göremeyeceği تنها yerlerde ibadet ettiler. Ammar b. Yasir, Hz. Ebubekir gibi sahabiler evinin bir köşesini ya da avlusunun bir bölümünü Kur'an okumak ve namaz kılmak için tahsis ettiler. Ayrıca Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evi tebliğ faaliyetinin merkezi, vakit namazlarının kılındığı bir mekân oldu. Diğer taraftan Hz. Peygamber ve ashabi, müşriklerin bütün engellemelerine rağmen her zaman olmasa da Kâbe'de ibadetlerini yapıyorlardı. Fakat Mescid-i Haram'da buluşmaktan ve ibadet etmekten mahrum bırakılmaları hiç eksik olmadı. Müslümanlar ancak Hz. Ömer'in İslam'ı kabulünden sonra Kâbe'de topluca ibadet etmeye başlayabildiler. (Ahmed Güner, "Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, 3/215-220.)

Kurumsal anlamda mescit olarak işlevini sürdüren mekânlara Medine döneminde rastlanmaktadır. Hicretten önce Medineli ilk Müslümanlardan Esad b. Zürare, sonradan Mescid-i Nebevi'nin inşa edildiği arazinin bir yerine etrafı duvarlarla çevrili mescit yapmış ve Müslümanlar namazını burada kılmıştır. (Belazuri, *Ensâbü'l-Eşraf*, 1/314.)

Hız. Peygamber hicret yolculuğunda Medine'den önceki son durağı olan Kuba'da bir müddet konaklamıştır. Resulullah'ın burada yaptığı ilk iş Kuba Mescidi'ni inşa etmek olmuştur. "İlk günden takva üzere kurulan mescidin" (Tevbe, 9/108.)

”

İslam'da ibadetlerin hikmetlerinden birinin birlik şuuruyla yoğrulmuş, bilinç düzeyi yüksek, ortak hedefleri olan nitelikli bir toplum meydana getirmek olduğu söylenebilir. Esasında hicretin hemen ardından Mescid-i Nebevi'nin inşası bunu gösteren bir delildir.

yapımında Hz. Peygamber çalışmıştır. (Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/175.)

Allah Resulü, Medine'ye ulaştıktan sonra hicret yolculuğunu tamamlamıştır. Medine'deki ilk icraatı, bütün faaliyetlerinin merkezinde yer alacak Mescid-i Nebevi'nin inşası olmuştur. Mescid-i Nebevi, Hz. Peygamber döneminde sadece ibadet için kullanılmamış, çok çeşitli alanlarda hizmet vermiştir. Resulullah'ın namaz kıldırıldığı, ashabıyla sohbet ettiği; dinin gereklerinin öğretildiği, her türlü meselenin müzakere edildiği, elçilerin kabulünün gerçekleştirildiği, hazinenin muhafaza edildiği ve eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü bir mekân olmuştur. Kısacası Mescid-i Nebevi, Medine şehrinin kalbi hüviyetini kazanmıştır.

Medine'de İslam'ı kabul edenlerin sayısı arttıkça ve şehrin sınırları genişledikçe ihtiyaç duyulan yerlere yeni mescitler inşa edilmiştir. Bunun neticesinde doğal olarak mescitlerin sayısında da artış görülmüştür. Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi ile eş zamanlı olarak Medine'de mescit işlevi gördüğü ifade edilen mekânların sayısı onlu rakamlara ulaşmıştır. (Fatimatüz Zehra Kamacı, "Hz. Peygamber Döneminde Medine Sâfile'deki Ensar Yurtlarında Bulunan Mescitler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, Aralık 2021, s.554-555.) Ayrıca söz konusu mescitlerin inşasında muhtemelen uzaklığı sebebiyle vakit namazları için Mescid-i

Nebevi'ye gelme zorluğu etkili olmuştur. Nitekim mahalle mescitleri olarak nitelendirilebilecek bu mekânlarda vakit namazları kılınmış, cuma namazları ise Mescid-i Nebevi'de ifa edilmiştir.

Manevi imara nebevi çağrı

Mescitlerin ve camilerin manevi açıdan imarı, evvela başta namaz olmak üzere ibadetlerle gerçekleşecektir. Şüphesiz ibadetler dışında yapılan faaliyetler de bu mekânların imarına yöneliktir. Ancak “Ey iman edenler, rükû edin, secde edin, Rabbinize kulluk edin ve hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz.” (Hac, 22/77.) ilahi fermanı ile “Kulun Allah’a en yakın olduğu an secde anıdır.” (Müslim, Salat, 215.) şeklindeki nebevi çağrının vurgusu, Allah’a en güçlü yönelişin namazla olacağına işaret eder. Kaldı ki namazla hedeflenen; rükû, secde ve diğer rükünlerin bir araya gelerek Yaradan’a tazim ve hürmetin mescitlerde/camilerde gerçekleştirilmesi İslam’ın ruhu na daha uygun düşmektedir.

Hiz. Peygamber’in namaza ve özellikle namazın cemaatle eda edilmesine verdiği ehemmiyeti ondan rivayet edilen hadislerinde görmekteyiz. Bir defasında, “Amellerin en faziletli hangisidir?” sorusu kendisine yöneltildiğinde, “Vaktinde kılınan namazdır.” (Buhari, Tevhid, 48.) cevabını vermesi, belirlenen vakitlerde namazın edası için önemli bir uyarıdır. Çünkü namaz imanın bir işaretidir ve insanın sadece dünyasını değil ahiretini de mamur eder. Nitekim “Şüphesiz iman

edip salih ameller işleyen, namazı dosdoğru kılan ve zekâtı verenlerin mükâfatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır.” (Bakara, 2/277.) buyrulmuştur.

Diğer taraftan namaz, çağımızın önemli sorunlarından biri olan zamanı yönetme problemine de planlı çözüm sunmaktadır. Sabah ezanı, günün ilk buluşmasına çağrıdır. Bu çağrıya karşılık verenler, Hz. Peygamber’in ifadesiyle, “Allah’ın koruması altındadır.” (Müslim, Mesacid, 262.) Yine bu davete icabet edenler güne manevi huzuru ve bereketi elde etmenin heyecanıyla başlarlar. Öğle vakti geldiğinde günün koşuşturmasına namazla bir fasıla verilir ve ardından Allah’ın lütfundan nasip aramak için yeryüzüne dağılınır. Bütün bu uğraşları zarara uğratmamanın vakti, ikindi-dir. Çünkü “İkindi namazını kaçırın kimse, sanki ailesini ve malını yitirmiş gibidir.” (Müslim, Mesacid, 200.) Akşam namazına gelince kılındığı vakit itibarıyla güneşi batırana ve günün sonuna erişirene şükürdür. Yatsı namazı ise İslam ümmetini diğer ümmetlere üstün kılmaktadır. Bir de cemaatle kılındığı takdirde kişiyi gecenin yarısını namazla geçirmiş gibi bir noktaya taşımaktadır. (Ebu Davud, Salât, 7, 48.)

İslam’da ibadetlerin hikmetlerinden birinin birlik şuuruyla yoğrulmuş, bilinç düzeyi yüksek, ortak hedefleri olan nitelikli bir toplum meydana getirmek olduğu söylenebilir. Esasında hicretin hemen ardından

Mescid-i Nebevi’nin inşası bunu gösteren bir delildir. Müslümanlar Mescid-i Nebevi’de kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma ruhuyla namaz kılmanın ayrıcalığını yaşamışlardır. Peygamberimizin, “Cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi kat daha faziletlidir.” (Buhari, Ezan, 30.) buyruğu, cemaatle namazın, birlik içinde hareket etmeyi sağlayan önemli bir unsur olduğunu hatırlatmaktadır. Nitekim Allah Resulü ve ashabı, katıldıkları askerî seferlerde bile namazlarını cemaatle kılmaya özen göstermişlerdir.

Namazın cemaatle kılınması, bir ibadet çerçevesinde bi-

reysel ve toplumsal hayatın bütünleştiğini göstermektedir. Mescitlerde ve camilerde cemaate iştirak eden müminler, “Bir” ve “Tek” olan En Yüce Varlığa bir mekândan yönelirler. Din kardeşliği esasına dayalı olarak gerçekleşen birlik ve beraberlik ruhunu omuz omuza vererek gösterirler. Çokluğun birliği ilkesi mescitlerde ve camilerde kusursuz şekilde tecelli eder. İbadethanelerde oluşturulan cemaat, benliği eritir ve yüce gayeler uğruna manevi bir topluluk meydana getirir.

Cami merkezli bir medeniyet

İslam şehirlerinde camiler, yalnızca bir ibadet mekânı olarak görülmemiştir. En önemli fonksiyonu ibadet mekânı olmakla birlikte camiler; kültürel, sosyal, hatta ekonomik açıdan hayatın merkezinde yer almıştır. Camilerin çevresine eğitim kurumları, kütüphaneler, bedestenler, hamamlar, imaretler ve misafirhane gibi yapılar bina edilmiştir. Bu bağlamda Mescid-i Nebevi’nin merkezinde bulunduğu Medine şehir modeli, İslam medeniyetindeki şehirlerin kurucu ögesi olarak kabul edilmiştir. Nitekim fetihlerle birlikte genişleyen İslam coğrafyasının yeni kurulan şehirlerinde bu modelin devam ettirildiği görülmektedir.

İslam beldelerinin hemen hepsinin merkezinde erken dönemlerden itibaren büyük camiler inşa edilmiş ve bu camiler “ulu cami/cuma camii/cami-kebir” gibi isimlerle anılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla şehrin tam

odak noktasına ulu camilerin inşa edilmesi, tevhid ilkesinin cami üzerinden toplum nazarına sunulmasıdır. Çünkü insanlar ibadet için camilere gitmekle birlikte gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için cami etrafındaki yapılara yönelmekte, sosyal hayat onları caminin etrafında birleştirmektedir. Böylece cami etrafında bütünleşmiş bir hayat, şehrin birliğini sağlamak ve İslam'ın tevhid anlayışını gündelik hayatın her alanına yansıtmaktadır.

Tarih boyunca camiler, eğitim öğretim faaliyetlerinin ana merkezi olmuştur. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren mescitlerde ve camilerde ders halkaları teşekkül etmiştir. İlmî ve kültürel etkinlikler camilerde yürütülmüştür. Kendisinden söz ettiren İslam âlimleri ve İslam kültürünün klasik eserleri camilerde yürütülen ilmî faaliyetlerin neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu faaliyeti daha işlevsel hâle getirmek için bazı camilerde büyük kütüphaneler oluşturulmuştur. Söz gelimi, Mescid-i Nebevi, Kufe ve Basra camileri, Bağdat Mansur Camii, Ayasofya ve Süleymaniye camilerinde bu örneklerle rastlanmaktadır. Bütün bu gelişmeler camilerin, İslam toplumunun ilmî ve kültürel heyecanını en yüksek seviyeye taşıdığının habercisidir. (Mustafa Demirci, "İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İSTEM* 2, Aralık 2003, s. 134, 137-138.)

İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren medeniyetin imarına öncülük eden birçok yapı camiyle bütünleşik bir görünüm

”

İnsanlar ibadet için camilere gitmekle birlikte gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için cami etrafındaki yapılara yönelmekte, sosyal hayat onları caminin etrafında birleştirmektedir. Böylece cami etrafında bütünleşmiş bir hayat, şehrin birliğini sağlamakta ve İslam'ın tevhid anlayışını gündelik hayatın her alanına yansıtmaktadır.

arz etmiştir. Toplumun ihtiyaçlarını karşılayan ve değerlerini yansıtan bu yapılar külliye şeklinde vücut bulmuş ve Anadolu coğrafyasında en eski örneklerini sergilemiştir. Osmanlı dönemine de tevarüs eden külliye geleneği inşa edildikleri yere uygun olarak pek çok ihtiyacı karşılamıştır. Medrese, türbe, mektep, imaret, darüşşifa, han, çarşı, hamam, sebil ve çeşmeleriyle külliyeler cami merkezli yapılanmış ve medeniyetin imarına öncülük etmiştir. İzmit, Bursa, Edirne, Trabzon, Manisa ve İstanbul başta olmak üzere birçok şehirde İslam medeniyetinin görünen yüzleri külliyeler olmuştur. (Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Külliye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26/542-544.)

İslam medeniyetinin ilk kurumsal yapısı olarak nitelendirilebilecek camiler, çok yönlü misyonunu yüzyıllar boyu devam ettirmiştir. Zamanla yeni kurumların inşası, camilerin bazı fonksiyonlarını yeni oluşturulan yapılara devretmesini gerekli kılmıştır. Örneğin, Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi aynı zamanda beytülmal işlevi görürken bugün gelirler, hazine için tahsis edilen kurumlarda muhafaza edilmektedir. Yine yönetim işleri, eğitim öğretim faaliyetleri, kazai ve adli işler gibi toplumsal ihtiyaçlar mescitlerde/camilerde karşılanırken günümüzde bu faaliyetler kendilerine has mekânlarda yürütülmektedir. Ancak camiler; İslam medeniyetinin, birliğin, kardeşliğin ve dayanışmanın merkezi olma kimliğini hiçbir zaman kaybetmeyecektir. ■